COMPANIILE MILITARE PRIVATE ÎN DREPTUL INTERNAȚIONAL UMANITAR

Maxim CEBAN
student anul IV, Facultatea de Drept, Universitatea de Stat din Moldova
maksimceban017@gmail.com

Rezumat: *În contextul conflictelor contemporane ca de exemplu războiul din Ucraina, atenția internațională s-a îndreptat spre companiile militare și de securitate private ori CMSP. Definite ca entități care oferă contracost servicii militare variate, aceste companii există de mult timp, dar lipsa unei reglementări internaționale clare creează o zonă gri periculoasă. Articolul studiază evoluția mercenariatului din antichitate și Evul Mediu până la corporațiile militare moderne, evidențiind transformarea mercenarilor în industrie transnațională a războiului privat. Cazuri precum Blackwater implicată în masacrul Nisour Square, 2007 și Grupul Wagner acuzat de atrocități în Siria, Libia, Mali și de o rebeliune armată în Rusia, 2023 ilustrează lacunele legale actuale. Studiul examinează reglementările relevante ale dreptului internațional umanitar: Protocolul adițional I 1977 la Convențiile de la Geneva, care definește strict „mercenarul" prin șase criterii cumulative și refuză mercenarilor statutul de combatanți sau prizonieri de război, precum și Convenția ONU 1989 împotriva mercenarilor, ratificată de puține state. Se arată că personalul CMSP evită de obicei încadrarea sub aceste definiții, considerate prea înguste pentru realitățile moderne. Sunt analizate și instrumente soft law precum Documentul de la Montreux 2008 – care reafirmă obligațiile statelor față de CMSP și oferă bune practici de control – și Codul internațional de conduită ICoC, 2010 al industriei, un cod voluntar adoptat de numeroase companii ce impune standarde de respectare a drepturilor omului și transparență.*
Cuvinte-cheie*: mercenariat, companii militare private, drept internațional umanitar, contractori privați, reglementare juridică, Documentul Montreux.*

PRIVATE MILITARY COMPANIES IN INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW

Abstract: *In the context of contemporary conflicts, such as the war in Ukraine, international attention has shifted towards private military and security companies (PMSCs). Defined as entities that provide various military services for payment, these companies have existed for a long time, but the absence of clear international regulation creates a dangerous grey area. This article examines the evolution of mercenarism from antiquity and the Middle Ages to modern military corporations, highlighting the transformation of mercenaries into a transnational private warfare industry. Cases such as Blackwater's involvement in the 2007 Nisour Square massacre, and the Wagner Group, accused of atrocities in Syria, Libya, Mali, and of an armed rebellion in Russia in 2023, illustrate current legal loopholes. The study analyzes relevant provisions of international humanitarian law: the 1977 Additional Protocol I to the Geneva Conventions, which strictly defines "mercenary" through six cumulative criteria and denies mercenaries the status of combatants or prisoners of war, as well as the 1989 UN Convention against the Recruitment, Use, Financing and Training of Mercenaries, ratified by only a few states. It is shown that PMSC personnel usually avoid falling under these definitions, which are considered too narrow for modern realities. The article also examines soft law instruments such as the 2008 Montreux Document – which reaffirms states' obligations regarding PMSCs and offers best practices for oversight – and the 2010 International Code of Conduct (ICoC) for the industry, a voluntary code adopted by many companies that imposes standards for human rights compliance and transparency.*
Keywords*: mercenarism, private military companies, international humanitarian law, private contractors, legal regulation, Montreux Document.*

Introducere

Conflictul armat din Ucraina 2022 a readus în prim-plan problema companiilor militare private – actori nestatali de mult existenți, dar relativ neglijați în ultimele decenii. Prezența tot mai vizibilă a CMSP pe câmpul de luptă a scos la iveală lacune majore de reglementare: nu există o definiție unanim acceptată la nivel internațional, deși diverse organizații și experți au propus definiții. De exemplu, Consiliul Uniunii Europene în anul 2023 descrie CMSP drept entități comerciale care,

contra cost, furnizează o gamă variată de servicii militare – de la planificare strategică și informații la operațiuni de luptă, suport logistic și instruire.[9]

Deși companiile militare private par o creație modernă, ele au precedente istorice. Mercenarii – combatanți motivați exclusiv de câștig – există din antichitate, fiind folosiți în numeroase războaie de-a lungul istoriei. În Evul Mediu, condotierii italieni acționau ca trupe mercenare contractate de orașe-stat, prefigurând rolul CMSP contemporane. În secolul XX, marile puteri au recurs la soldați de profesie în conflicte post-coloniale, generând reacții de respingere și primele încercări de interzicere a mercenarilor. Perioada de după Războiul Rece a marcat apariția CMSP moderne: firme private bine organizate, cu logistică și personal numeros, capabile să influențeze cursul conflictelor. Un exemplu timpuriu este Executive Outcomes, fondată în 1989 în Africa de Sud, considerată prima mare companie militară privată modernă. Executive Outcomes a demonstrat în Angola și Sierra Leone, la mijlocul anilor ’90, eficiența unei armate private, însă succesul său a alarmat comunitatea internațională și a determinat Africa de Sud să interzică prin lege participarea neautorizată a cetățenilor săi la conflicte externe, prin legea din 1998, în urma căreia Executive Outcomes s-a dizolvat.[6][13]

În anii 2000, odată cu războaiele din Irak și Afganistan, industria privată de securitate a cunoscut o expansiune explozivă. Statele Unite au externalizat masiv funcții militare către contractori privați; la apogeul conflictului din Irak, numărul contractorilor americani din teren l-a depășit pe cel al militarilor.[14] Acești contractori asigurau paza diplomaților, escorta convoaielor, interogatorii și chiar unele operațiuni paramilitare – finanțate cu zeci de miliarde de dolari. S-a creat astfel un sector privat al războiului de anvergură globală.[14] Guvernele au perceput și avantaje: CMSP oferă negare plauzibilă, adică statul își poate disimula implicarea, și reduc costurile politice interne legate de pierderi umane.[6] Prin urmare, marile puteri au continuat să angajeze CMSP în teatrele de război, în ciuda controverselor etice și juridice. Totuși, incidente notabile au evidențiat riscurile implicării CMSP. Blackwater, una dintre cele mai mari companii americane, angajată de Departamentul de Stat în Irak, a devenit notorie după ce contractorii săi au ucis civili neînarmați la Bagdad, în Piața Nisour, în septembrie 2007.[12] Masacrul a provocat indignare internațională și a evidențiat un vid juridic: Blackwater nu era sub comandă militară, deci personalul său nu putea fi judecat de curțile marțiale americane, iar în Irak contractorii aveau imunitate față de justiția locală.[12]

În cele din urmă, câțiva agenți Blackwater au fost condamnați în SUA, însă toți au fost grațiați în 2020 – ilustrând dificultatea sancționării abuzurilor comise de CMSP. Alte incidente similare au trecut probabil nepedepsite. Grupul Wagner, organizație paramilitară privată apărută în 2014 și folosită neoficial de Rusia, a acționat în estul Ucrainei, Siria, Libia și alte zone, deși mercenariatul este interzis prin legea rusă. Mercenarii Wagner au comis numeroase atrocități – de exemplu, masacrarea a sute de civili în Mali în martie 2022, documentată de ONU – însă autoritățile de la Moscova au negat orice legătură.[11] În iunie 2023, liderul Wagner a declanșat o rebeliune armată împotriva conducerii militare ruse, demonstrând potențialul destabilizator al acestor forțe. Cazul Wagner arată cum un stat poate exploata un CMSP pentru obiective proprii, apoi îl poate denunța ca ilegal când acesta îi amenință interesele.[10] Atât Blackwater, cât și Wagner confirmă că introducerea profitului privat în război ridică probleme grave pentru democrație, etică și drepturile omului.[10] Mai mult, lipsa unui statut juridic clar pentru personalul CMSP face dificil de stabilit dacă aceștia sunt combatanți sau civili, generând confuzie în aplicarea dreptului umanitar și adesea impunitate pentru abaterile comise.[7]

Lipsa reglementărilor internaționale clare și a mecanismelor eficiente de răspundere a permis proliferarea CMSP în conflictele contemporane. Statele și companiile profită de ambiguitatea legală

și de cererea ridicată de servicii militare private.[6] Această situație subliniază necesitatea unei analize juridice aprofundate a fenomenului și a unor reforme normative menite să controleze CMSP.

Metodologie. În vederea realizării prezentei cercetări am recurs la metode științifice cum sunt cea istorică, analiza, sinteza, metoda comparativă, și am analizat studii de caz (Blackwater și Wagner) pentru a oferi o perspectivă complexă asupra subiectului.

*Evoluția fenomenului și delimitări conceptuale. D*in punct de vedere juridic, mercenarul este definit strict în dreptul umanitar de Protocolul adițional I 1977 la Convențiile de la Geneva, articolul 47, prin șase criterii cumulative: recrutare specială, participare directă la ostilități, motivație financiară, străin de conflict, în afara forțelor armate și neîmputernicit oficial de un stat terț.[1] Mercenarilor li se refuză statutul de combatanți și prizonieri de război, ceea ce înseamnă că, dacă sunt capturați, pot fi tratați ca infractori obișnuiți. Însă definiția articolului 47 PA I este atât de strictă încât foarte puțini combatanți întrunesc toate criteriile – multe acțiuni ale mercenarilor de fapt scapă încadrării juridice. [6] De exemplu, un străin cu cetățenia uneia dintre părțile la conflict, cum sunt unii membri Wagner, cetățeni ruși luptând în Ucraina, nu este considerat mercenar juridic. În plus, articolul 47 se aplică doar conflictelor armate internaționale, lăsând un vid normativ în situația războaielor civile. [6]

Pentru a întări interdicția mercenarilor, ONU a adoptat Convenția internațională din 1989 împotriva mercenarilor, care obligă statele părți să incrimineze aceste activități. Convenția extinde definiția mercenarului, incluzând și persoanele recrutate pentru acte armate menite să răstoarne guverne în timp de pace.[2] Totuși, eficacitatea sa este limitată: doar 46 de state au ratificat-o, majoritatea din Africa și Asia, direct afectate de mercenari, în timp ce marile puteri – SUA, Marea Britanie, Franța, Rusia, China și altele – nu au aderat. Prin urmare, mercenariatul nu este interzis în mod general la nivel global, convenția angajând doar statele care au ratificat-o.

În practică, angajații CMSP evită aproape întotdeauna clasificarea legală drept mercenari – deseori în mod deliberat. De regulă, contractorii privați sunt cetățeni ai statului contractant sau ai țării unde operează, ori sunt integrați formal ca personal civil auxiliar al forțelor armate, precum personalul de securitate sau logistică, evitând astfel eticheta de mercenar. [7] Adesea guvernele le acordă și imunități speciale, cum s-a întâmplat în Irak, unde contractorii americani au fost exceptați de la jurisdicția irakiană. [13] În consecință, personalul CMSP operează într-o zonă gri juridică: nu sunt combatanți legitimi, cu dreptul la statut de prizonier de război, dar nici simpli civili, ceea ce complică aplicarea clară a legilor războiului. [6] Dacă sunt capturați, contractorii privați nu beneficiază de protecția prizonierilor de război, însă paradoxal scapă adesea și de pedeapsa penală din cauza vidului legislativ – fapt care, după cum avertizează experți ONU, încurajează repetarea abuzurilor. [9]

Dincolo de terminologie, există și diferențe conceptuale între mercenari și companii militare private. Mercenarii individuali acționează clandestin, pentru orice parte plătitoare, pe când CMSP sunt companii legal constituite, care operează pe bază de contract, adesea cu guverne. CMSP subliniază că oferă mai ales servicii defensive sau de suport, precum pază, protecție, instruire, însă unele au participat efectiv la lupte, cum este cazul Blackwater în Irak și Wagner în Ucraina. Unii le consideră un mercenariat corporativ ce subminează monopolul statului asupra forței armate [8], alții notează că implicarea statelor le conferă o anume legitimitate. [13] În orice caz, dreptul internațional umanitar actual nu le conferă un statut clar: personalul CMSP nu este încadrat nici ca combatanți legitimi, nici ca civili necombatanți în mod distinct. [7]

Reglementarea internațională actuală a fenomenului este în continuare fragmentară și insuficientă. Protocolul adițional I și Convențiile de la Geneva nu interzic explicit activitatea mercenarilor sau a CMSP, ci doar refuză mercenarilor anumite drepturi – lăsând sancționarea efectivă

pe seama legislațiilor naționale. Convenția ONU din 1989 prevede pedepsirea mercenarilor, dar nu este aproape deloc universală. Mai mult, niciun tratat global nu abordează direct companiile militare private.

Pentru a acoperi parțial acest vid, au fost inițiate instrumente *soft law*. Un exemplu major este Documentul de la Montreux din 2008 – inițiativă a Elveției și Comitetului Internațional al Crucii Roșii, la care peste 50 de state au aderat voluntar. Documentul Montreux reiterează obligațiile statelor privind CMSP și recomandă bune practici: licențierea și supravegherea companiilor de către statele de origine, monitorizarea strictă de către statele gazdă, asumarea responsabilității de către statele care angajează CMSP pentru respectarea dreptului internațional umanitar de către acestea, precum și transparența contractelor. [4] Fiind neobligatoriu, are rol de ghid, dar este adesea invocat ca standard internațional.

De asemenea, Codul internațional de conduită adoptat la Geneva în 2010 – un cod etic voluntar sprijinit de industrie – a fost adoptat de câteva sute de companii de securitate și militare private. Codul stabilește standarde de conduită, respectarea drepturilor omului, reguli stricte de folosire a forței, interdicția torturii și a discriminării, transparență și a creat un mecanism de monitorizare, Asociația ICoCA, care monitorizează conformitatea companiilor semnatare. [5] Deși fără forță juridică, Codul indică angajamentul industriei de a se autoreglementa, iar unele state și organizații, inclusiv ONU, au început să condiționeze contractele către CMSP de respectarea principiilor sale. [5]

În ciuda acestor evoluții, nu există încă un cadru juridic internațional obligatoriu special destinat CMSP. Reglementarea globală actuală rămâne fie incompletă și depășită, bazată pe noțiunea îngustă de mercenar, nerelevantă pentru majoritatea personalului CMSP, fie limitată la instrumente voluntare ce nu pot înlocui legi sau tratate cu forță juridică. [6] Persistă numeroase lacune ca de exemplu, statutul juridic al unui contractor capturat de inamic și jurisdicția pentru crimele comise de acesta diferă de la caz la caz, generând incertitudine și pericolul ca astfel de persoane să scape nepedepsite.

Legislații naționale și practici notabile. În absența unui acord global, legislațiile naționale reprezintă principala bază juridică pentru CMSP, însă abordările variază considerabil. Multe țări, inclusiv Republica Moldova, România, Rusia, Ucraina și altele, au incriminat mercenariatul în codurile penale în anii 1990–2000, sub influența Convenției ONU din 1989. De regulă, definițiile naționale reproduc criteriile din Protocolul I, iar pedepsele prevăzute sunt închisoarea pe termene lungi. Totuși, aceste dispoziții au fost rareori aplicate și nu tratează direct fenomenul CMSP corporativ.

Puține state au legi speciale privind companiile militare private; majoritatea se bazează pe legislația generală sau pe cea anti-mercenar. Există însă câteva exemple de reglementare explicită:

Africa de Sud – confruntată în anii 1990 cu foști soldați care deveneau mercenari în conflicte africane – a adoptat legi foarte stricte în 1998, completate în 2006, care interzic cetățenilor și rezidenților sud-africani să participe ca mercenari sau să furnizeze servicii militare în străinătate fără aprobare guvernamentală. Legea din 2006 impune și licențierea și autorizarea oricărei firme locale ce oferă servicii militare sau de securitate în afara țării, sub supravegherea unei autorități naționale. Practic, Africa de Sud tratează CMSP similar cu exportatorii de armament, controlând strict exportul de forță militară privată. [3]

Elveția – a descoperit în 2010 că o firmă elvețiană trimitea contractori în Irak, ceea ce a dus la adoptarea Legii federale din 2013 privind serviciile private de securitate prestate în străinătate. Aceasta interzice firmelor elvețiene să participe la ostilități în afara țării sau să recruteze mercenari,

obligă firmele să notifice autoritățile despre contractele externe și să respecte dreptul internațional umanitar sub sancțiuni penale. În plus, Elveția condiționează autorizarea acestor companii de aderarea lor la Codul internațional de conduită, folosind autoreglementarea industriei ca filtru suplimentar. [6]

Statele Unite ale Americii – fiind printre cei mai mari beneficiari ai CMSP, nu au o interdicție generală a mercenarilor. Totuși, SUA au reglementat indirect CMSP prin norme sectoriale: ITAR impune licențe de export pentru servicii militare private; s-a extins jurisdicția militară prin UCMJ, 2007 și civilă prin MEJA, 2000 asupra contractorilor civili din zone de conflict. [6] Măsurile adoptate după cazuri ca Blackwater au acoperit unele lacune, deși se aplică doar contractorilor angajați de guvernul SUA, nu și celor angajați de entități străine.

Federația Rusă – are teoretic una dintre cele mai dure legi anti-mercenar, articolul 359 din Codul Penal prevede până la 15 ani închisoare. Autoritățile ruse au aplicat-o selectiv, de exemplu în 2016 au condamnat câțiva cetățeni ruși care luptaseră ca mercenari de partea Ucrainei în Donbas. În schimb, grupul Wagner – ale cărui activități s-ar încadra clar la mercenariat – a fost tolerat și utilizat neoficial de statul rus până în 2023, deși legea îl interzice. Abia după rebeliunea Wagner din iunie 2023 oficiali ruși au sugerat că membrii grupului ar putea fi inculpați pentru mercenariat sau pentru alte infracțiuni, precum rebeliune armată. Rusia nu are încă o lege care să permită existența legală a unei CMSP pe teritoriul său, așa că Wagner a operat fie clandestin, fie prin intermediul unor entități înregistrate în alte țări pentru a ocoli legislația internă. Cazul arată cum un stat poate ocoli propriile interdicții și folosi mercenari când îi servesc interesele, păstrând totodată pârghii legale pentru a-i înlătura când devin incomozi.

În ansamblu, statele care au resimțit direct pericolul companiilor militare și de securitate private, prin subminarea autorității statului sau abuzuri asupra civililor, au adoptat cele mai ferme reglementări. Exemple relevante sunt Africa de Sud, Elveția și Statele Unite. În schimb, alte state se bazează încă pe norme generale și aplicare de la caz la caz, cum este cazul Marii Britanii sau al Rusiei. Această situație duce la o aplicare inconsistentă: aceleași acțiuni ale companiilor militare private pot rămâne nepedepsite într-o jurisdicție, dar sancționate în alta. Lacunele legislative și diferențele de abordare permit acestor companii și personalului lor să opereze adesea fără o răspundere clară. Pe măsură ce serviciile acestor companii sunt tot mai căutate în conflicte, adesea ca instrumente de război prin interpuși pentru marile puteri, riscul de încălcare a dreptului umanitar crește.[8] Conflictul din Ucraina, caracterizat de prezența masivă a contractanților privați, a accentuat această problemă, determinând tot mai mulți actori internaționali să pledeze pentru adoptarea unui nou instrument juridic internațional privind aceste companii.

Concluzii

Fenomenul companiilor militare și de securitate private a evoluat considerabil, iar cazurile recente au evidențiat lacunele normelor actuale la nivel internațional și național. Dreptul umanitar actual lasă contractorii privați într-un vid juridic, iar reglementările existente, fie rigide și înguste, precum definiția de mercenar, fie voluntare, nu sunt suficiente. Prin urmare, se impune adoptarea unui cadru juridic internațional clar dedicat companiilor militare și de securitate private, care să includă următoarele elemente esențiale :

Consens asupra definiției și limitelor activității companiilor militare private – Marile puteri care utilizează aceste companii trebuie să cadă de acord asupra unei definiții comune și asupra limitelor permise ale activității lor. Fără acest consens, un tratat ar fi ignorat de actorii cheie. Definiția trebuie să acopere întreaga gamă de servicii militare și de securitate, astfel încât să nu existe portițe de evitare a reglementării.

Statut juridic special pentru personalul companiilor private – În prezent, contractorii nu se încadrează clar nici ca combatanți, nici ca civili. Noul cadru ar trebui să le confere un statut legal distinct în dreptul conflictelor armate. Este necesar să se precizeze când angajații pot fi considerați combatanți legitimi, dacă acționează sub controlul unui stat și respectă legile războiului, sau, dimpotrivă, civili, dacă au doar rol de suport. Această clarificare ar determina și dreptul lor la tratament de prizonier de război în caz de capturare.

Limitarea strictă a activităților la funcții defensive – Serviciile acestor companii ar trebui limitate la funcții defensive sau de suport, precum pază, protecție, logistică și instruire. Implicarea directă în lupte ofensive, cum ar fi atacurile armate, ar trebui interzisă. Dacă totuși personalul participă la ostilități ofensive, acesta nu ar trebui să beneficieze de niciun statut privilegiat, putând fi tratat ca un combatant ilegal. Această măsură ar descuraja statele să externalizeze agresiunea către actori privați.

Transparența contractelor încheiate cu aceste companii – Contractele prin care statele sau organizațiile angajează companii militare private trebuie să fie supuse unui control sporit și transparenței. Ar putea fi instituit un registru public al acestor contracte, care să precizeze natura serviciilor, aria de operare, personalul implicat și durata colaborării. Secretizarea completă a contractelor a favorizat impunitatea; transparența ar aduce activitatea sub control public și juridic.

Identificarea clară și diferențierea personalului în teren – Personalul din teren ar trebui să poarte însemne vizibile, precum ecusoane sau uniforme speciale, care să indice clar statutul lor. De asemenea, este importantă diferențierea între personalul de luptă și cel de suport, logistic sau de securitate statică. Astfel, combatanții privați pot fi considerați ținte legitime, iar personalul necombatant poate fi protejat ca civil. Clarificarea statutului juridic reduce riscul de confuzii și incidente între forțele armate regulate și contractori.

Legislații naționale armonizate și cuprinzătoare – Statele, inclusiv Republica Moldova, ar trebui să adopte legi naționale complete, inspirate din cele mai bune practici, pentru a defini explicit aceste companii și a stabili condițiile stricte în care pot opera, atât pe plan internațional, cât și pe teritoriul național. Legislația ar trebui să prevadă autorizarea și licențierea prealabilă, obligații de raportare, competențe clare pentru instanțe militare sau civile de a judeca infracțiunile comise de personalul contractor și răspunderea subsidiară a firmelor, sub forma amenzilor sau retragerii licenței, în caz de lipsă de control.

Implementarea acestor măsuri cere un efort internațional coordonat și voință politică, mai ales din partea statelor care până acum au profitat de ambiguitățile legale. Totuși, responsabilizarea acestor actori privați este în creștere. Pe măsură ce contractorii devin mai vizibili în conflicte, crește și presiunea publică și diplomatică pentru a-i aduce sub incidența legii. Comunitatea internațională pare hotărâtă să nu lase războiul privat să scape logicii responsabilității juridice. Așa cum secolul douăzeci a impus norme pentru noile forme de război, aerian, naval, nuclear, secolul douăzeci și unu va trebui să stabilească norme pentru acest al cincilea element – actorul militar privat, integrându-l într-un cadru legal care să protejeze atât suveranitatea statelor, cât și drepturile fundamentale ale celor afectați.

Bibliografie

1. Convențiile de la Geneva (1949) și Protocolul Adițional I (1977) la Convențiile de la Geneva
2. Convenția internațională împotriva recrutării, utilizării, finanțării și instruirii mercenarilor (ONU, 1989)
3. Prohibition of Mercenary Activities and Regulation of Certain Activities in Foreign Countries Act, 2006 (Act 27 of 2006).
4. Documentul de la Montreux privind companiile militare și de securitate private (Elveția/ICRC, 2008).

5. Codul Internațional de Conduită pentru Furnizorii de Servicii de Securitate Privată – ICoC (2010) .
6. Corina Zacon (2022) – "Statutul juridic al companiilor militare și de securitate private în cadrul conflictelor armate contemporane", teză de doctorat, ULIM Chișinău, 2022.
7. Alexandru Cauia & Corina Zacon (2017) – "Statutul juridic al angajaților companiilor militare private...", articol în Revista Studii Juridice Universitare, ULIM
8. Petre Duțu – "Societăți Militare Private și Securitatea Umană", monografie, Editura UNAp, București.
9. Consiliul Uniunii Europene (Serviciul European de Acțiune Externă) (31 august 2023) – "The Business of War – Growing Risks from Private Military Companies"
10. Al Jazeera (12 august 2023) – "Blackwater paved the way for Wagner", opinie de M. Kukulies
11. The Guardian (20 mai 2023) – "Russian mercenaries behind slaughter of 500 in Mali village, UN report finds", de J. Burke.
12. Bowen, Stuart W. Jr. – "Learning from Iraq: A Final Report from the Special Inspector General for Iraq Reconstruction".
13. Singer, P.W. – "Corporate Warriors: The Rise of the Privatized Military Industry", Ed. Cornell Univ. Press. 2008.
14. Tipling, David – "The Military Extraterritorial Jurisdiction Act and Its Implications for Private Military Companies", 2006.